

PASTABOS, RECENZIJOS

DĖL SUDĖTINIŲ TERMINŲ PATEIKIMO IR APIBRĖŽIMŲ „DABARTINĖS LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE“

Leksikos apimtimi, norminamosiomis tendencijomis ir lizdų bei straipsnių struktūra „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ (Vilnius, 1954) tam tikra dalimi yra artimas S. Ožegovo rusų kalbos žodynui (plg. С. И. Ожегов, „Словарь русского языка“, изд. V, М., 1963) ir N. bei G. Fovlerių anglų kalbos žodynui (plg. The concise Oxford Dictionary of current English edited by H. W. Fowler and G. H. Fowler based on Oxford Dictionary (fourth edition), Oxford university Press (Państwo- we wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1951). Pirmasis jo leidimas išėjo iš spaudos daugiau kaip prieš dešimtį metų ir buvo teigiamai įvertintas tiek mūsų respubli- koje, tiek ir užsienyje. Artimiausiais metais bus pradėta ruošti antroji „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (toliau – DLKŽ) laida. Šio straipsnio tikslas – pareikšti keletą pastabų dėl sudėtinių terminų pateikimo ir apibrėžimų DLKŽ ir tuo prisi- dėti prie šio žodyno lizdų bei straipsnių struktūros patobulinimo.

Sudėtiniai terminai, arba terminologiniai žodžių junginiai, tarybinėje kalbo- tyroje palyginti mažai tyrinėti¹. Remiantis tų negausių tyrinėjimų teoriniu pamatu, dabartinėje lietuvių kalboje galima išskirti keletą būdingesnių sudėtinių terminų rū- šių: 1) derinamieji žodžių junginiai: a) „būdvardis + daiktavardis“ tipo žodžių junginiai su vienu ar keliais derinamaisiais pažymiais, pvz.: *aitrusis* // *auksakuodis* // *gumbuotasis* // *nuodingasis* // *plūdinis* // *standžialapis* // *šliaužiantysis* // *vandeninis vėd-*

¹ Reikšmingesni straipsniai, kuriuose vienu ar kitu aspektu užsimenama apie sudėtinius terminus, mūsų nuomone, yra šie: Н. Д. Андреев, В. Л. Замбжицкий, Именное сло- вообразование в спортивной терминологии, „Развитие современного русского языка“, М., 1963; тų раіц, Новое в современной сельскохозяйственной терминологии, „Вопросы куль- туры речи“, вып. 2, М., 1959; В. П. Даниленко, О словообразовании в области произ- водственно-технической терминологии, „Вопросы культуры речи“, вып. 2, М., 1959; А. Баскаков, Структурные типы терминов в турецком языке и их лексикографическое оформление, „Лексикографический сборник“, вып. 6, М., 1963; С. И. Ожегов, О структу- ре фразеологии, *ten pa*, вып. 1, М., 1957; Н. П. Кузькин, К вопросу о сущности терми- на, „Вестник Ленинградского университета“, вып. 4, Л., 1962; В. В. Акуленко, Две за- метки об интернациональной лексике и терминологии, „Ученые записки филолог. фак. Харьковского гос. унив. им. А. М. Горького“, Харьков, 1962; atskiri TSRS MA leidiniai – Д. С. Лотте, Основы построения научно-технической терминологии, М., 1961; К. А. Лев- ковская, Именное словообразование в современной немецкой общественно-политической терминологии, М., 1961; „Вопросы терминологии“ (str. rinkinys), М., 1961; О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии (3 skyrius), М., 1957 ir kt.

rynas (augalų sistematika), *sustumtinės* // *šoninės* // *vidinės* // *galinės* // *lokalinės* // *duginės* // *paviršinės* *morenos* (geologija), *baseininis* // *branduolinis* // *energetinis* // *greitasis* // *homogeninis* // *heterogeninis* // *laboratorinis* // *šiluminis* // *tarpinis reaktorius* (branduolinė energetika), *šoninis nuvedamasis griovys* (melioracija), *vėlyvosios silosinės kultūros* (agronomija), *kaitinamoji vakuuminė lempa* (elektrotechnika); b) „daiktavardis // kilmininkinis atributyvinis žodžių junginys + daiktavardis“ tipo žodžių junginiai su vienu ar keliais nederinamaisiais pažymiminiais, pvz.: *darbo daina* (folkloristika), *sieros rūgštis* (chemija), *stingimo temperatūra* (fizika, chemija), *sluoksnų greitintuvas* (tekstilė), *kintamosios* // *nuolatinės srovės generatorius* (elektrotechnika), *medžio anglies karbiurizatorius* (chemija); c) „daiktavardis + daiktavardis // būdvardis“ tipo priedėliniai žodžių junginiai, pvz.: *ąžuolas pašepėlis* (*Quercus pubescens*), *pušis keružė* (*Pinus montana*), *aštuotė driskė* (*Stipa capitata*), *dirvenis smirduolis* (*Ononis arvensis*), *dirvuolė gydūnė* (*Agrimonia eupatoria*), *papartis kudlis* (*Dryopteris phegopteris*), *strazdas giesmininkas* (*Turdus muscicans*), *baravykas raudonviršis* (*Boletus versipellis*), *erelis žuvininkas* (*Pandion haliaetus*), *karvelis keršulis* // *uldukas* (*Columba palumbus* // *oenas*), *kirstukas nykštukas* (*Sorex minutus*), *voverė skraiduolė* (*Pteromys volans*), *pelė mažylė* (*Mycromys minutus*), *elementas grynuolis* (chemija), *kalnas vienišuoilis* (geomorfologija), *akmuo svyrūnas* (geomorfologija); 2) valdomieji žodžių junginiai, pvz.: a) linksninio valdymo „daiktavardis + daiktavardis“ tipo žodžių junginiai, pvz.: *dauginimas atlankomis* (botanika), *tvirtinimas rąstais* // *akmenimis* // *tiubingais* (kalnakasyba), *grūdinimas alyvoje* (metalotyra), *apklausa akistatoje* (teisė), *atsiskaitymas grynaisiais* (ekonomika), *drėkinimas juostomis* (hidrotechnika), *ižeidimas veiksmu* // *raštu* (teisė); b) padalyvinio valdymo „daiktavardis + padalyvis“ tipo žodžių junginiai, pvz.: *tepimas paneriant* // *užpilant* // *slegiant* (mašinų mokslas), *konservavimas sūdant* // *džiovinant* (maisto produktų technologija), *apklausa atpažįstant* (teisė); c) prielinksninio valdymo „daiktavardis + prielinksnis + daiktavardis // atributyvinis žodžių junginys“ tipo, pvz.: *kranas su strėle* (mašinų mokslas), *kontaktorius su spragtuku* (elektrotechnika), *biuretė su čiupu* (fizinė chemija), *žemuma be nuotėkio* (fizinė geografija), *gynėjas iš paskyrimo* // *susitarimo* (teisė), *valdymas iki gyvos galvos* (teisė), *valentingumas pagal deguonį* // *vandenilį* (chemija), *atskaitymai į specfondą* (ekonomika); 3) suduriamieji žodžių junginiai, arba sudurtiniai pilnutiniai žodžiai, pvz.: *kapsulė-detonatorius* (pirotechnika), *griovys-rinktuvas* (melioracija), *pasterizatorius-regeneratorius* (maisto produktų technologija), *šliuzas-regulatorius* (hidrotechnika), *keitiklis-plaktukas* (tekstilė), *laivas-vilkikas* (jūreivystė).

DLKŽ daugiausia pateikiama pirmojo tipo sudėtinių terminų – pastoviųjų žodžių junginių ir frazeologizmų. Praktikoje jų daugiausia ir vartojama. Apskritai, DLKŽ terminologizuotų žodžių junginių pateikiama mažokai. Ši trūkumą reikėtų ištaisyti, leidžiant antrąją Žodyno laidą.

DLKŽ sudėtiniai terminai pateikiami dvejopai: arba eina kurios nors žodžio reikšmės iliustraciniais pavyzdžiais (a), arba iškeliami atskira reikšme (b). Pvz.:

- a) *priegaidė* (1) *gram.* žodžio garsų tarimo būdas; intonacija: *Tvirtapradė* (krįntančioji) *p.* *Tvirtagalė* (kylančioji) *p.*

- kokybin[is,-ė]* (1) ← *kokybė*: *K. skirtumas. Būdo ap- linkybes skiriame į ~es ir kiekybines (gram.)*

- b) **jungt||is, -iės m.** (3) 1. [...] 2. *gram.* sudurtinio tari-
nio j. – asmenuojamasis veiksmažodis ar jį
atstojantis dalyvis
raguolis (2) [...] 3. *pentinius r. bot.* vėdryninių šei-
mos augalas, augantis smiltingose dirvose; dažnai
tarp rugių sutinkama piktžolė (*Delphinium Con-*
solida)

DLKŽ koreliatyvieji sudėtiniai terminai pateikiami, mūsų nuomone, perdaug
nevienodai. Palyginkime kai kuriuos straipsnius:

1) vien(a)skil tis, ~tė (2) <i>bot.</i> augalas, kurio
grūdas vienos skilties: ~čiai <i>augalai</i>	1) lygiaskil tis, ~tė (2) turintis lygias skil-
tis: Žiedai ~čiai (<i>bot.</i> Flores regulares)
2) ilgūnėl is, ~ė (2) ilgasis: ~iai <i>linai</i> (tokia
linų rūšis)	2) svyrūokl is, ~ė dkt. (2) kas svyruoja: <i>S.</i>
<i>beržas</i>
2) lin as (4) <i>bot.</i> pluoštinis ir aliejinis kultū-
rinis augalas (<i>Linum</i>): ~o žiedas, ~us
rauti, merkti, minti	2) bér žas (3) <i>bot.</i> lapuotas medis balta toši-
mi (<i>Betula</i>): <i>B. svyrūoklis</i> (nusvirusio-
mis šakomis) <i>B. ruplys</i> (surembėjusia
žieve, diržingas) [...]
3) stuburin is, ~ė (2) → stuburas: ~iai
gyvuliai	3) ánkštin is, ~ė (1) → 2 ankštis: <i>A. auga-</i>
<i>las</i> (su ankštimis)

Palyginę aukščiau cituotuose straipsniuose atitinkamų koreliatyviųjų sudėti-
nių terminų pateikimą, matome nevienodumą: vienur laikomasi natūralios sudėtinųjų
terminų dėmenų išsidėstymo tvarkos, kitur – jie kaitaliojami vietomis; vienur su-
dėtinis terminas pateikiamas vienaskaitos forma (1, 2), kitur – daugiskaitos (3)
ir t.t.

Dėl koreliatyviųjų sudėtinųjų terminų pateikimo nepreciziškumo DLKŽ besinau-
dojančiam žmogui gali kilti kai kurių neaiškumų, klausimų. Kodėl, pavyzdžiui,
būdvardžio *sterblinis, -ė* straipsnyje ne tik nurodyta, kad sudėtinio termino *sterbli-*
niai žinduoliai turinys siejasi su daiktavardžio *sterblė* 3-ąja reikšme, bet duodamas
ir nepilnasis apibrėžimas („kurie vaikus sterblėje nešiojasi“), o prie sudėtinio ana-
tomijos termino *skydinė liauka* (būdvardžio *skydinis, -ė* straipsnyje) tepažymėta
santrumpa *anat.*, ir sunku suprasti, ar aukščiau minėtą sudėtinį terminą su žodžio
skydas viena iš reikšmių sieja funkcinis ar panašumo ryšys.

Frazeologiniai sudėtiniai terminai minėtame žodyne pateikiami straipsnio
gale už trikampio, pvz.:

- perkūn||as** (1) 1. [...] Δ ~o *oželis* (toks paukštis, *Sco-*
lopax gallinago)
prāgar||as (3b) [...] Δ ~o *akmenėlis* (*farm.* *Argentum*
nitricum). ~o *mašina* (sprogstamas užtaisas su
laikrodžio mechanizmu)

Šios rūšies terminų pateikimas DLKŽ, mūsų nuomone, taip pat per daug įvai-
ruoja. Pavyzdžiui, vertiniai *baltosios eilės* (plg. anglų *blank verse*, pranc. *vers blancs*,
vok. *Blankverse*, rusų *белые стихи*, lenkų *biały wiersz*), *baltoji šiltinė* (plg. rusų
белая горячка) pateikti už trikampio žodžio *baltas, -a* straipsnyje, o *skutamasis*
skridimas (plg. lenkų *lot koszący*, rusų *бегущий полёт*) iškeliamas atskira reikšme
žodžio *skutamas* (~asis), ~a (~oji) straipsnyje. Terminas *jūros kiaulytė* (zool.
Cavia cobaya) *jūra* straipsnyje pateikiamas už trikampio, o *kiaulaitė* straipsnyje –

ne. Sudėtinis terminas *bronzos amžius* su skliausteliuose pridėtu paaiškinimu dedamas žodžio *bronzos* straipsnyje už trikampio, o koreliatyvaus rūšinio sudėtinio termino *akmens amžius* šiame žodyne iš viso nėra. Be pamato frazeologizmais laikomi ir dedami už trikampio tokie sudėtiniai terminai, kaip *indoeuropiečių kalbos*, *jūrų || geografinė || anglų mylia*, *nosies pertvara*, *baudžiamasis kodeksas*, *siauralapis gyslotis*, *kalnų kristolas* ir pan.

Sudėtiniais terminais žymimų sąvokų apibrėžimų pateikimas priklauso nuo straipsnių, kuriuose terminai dedami, struktūros ir pobūdžio. Po sudėtinių terminų, vienareikšmio ar keliareikšmio žodžio straipsnyje iškeliamų atskira reikšmė, apibrėžimai eina po brūkšnio ir paprastai būna tik pilnieji (a), o iliustracija einančių sudėtinių terminų apibrėžimai duodami skliausteliuose ir būna keleriopi: pilnieji (b), nepilnieji (c), leksiniai (d, d₁), pvz.:

a) **gumbagrybis** (1) *bot. kopūstinis g. — parazitinis grybas, augantis ant kopūstų šaknų ir sudarantis gumbo pavidalo sustorėjimus (Plasmodiophora brassicae)*

objektyvizmas (2) [...] 2. *buržuazinis o. — toks istorinio proceso būtinumo bei dėsningumo aiškinimas, kuris pateisina ir gina kapitalistinę santvarką, stengdamasis buržuazijos klasinius išnaudotojiškus interesus pridengti „nepartiškumo“, tariamo „objektyvumo“ skraiste. Marksistinis-lenininis objektyvumo supratimas įjungia partiškumą, veiksmingą, aktyvią pažiūrą į tikrovę, siekiant ją revoliuciniu būdu pertvarkyti*

b) **inkubācin||is,-ė** (1) → *inkubacija: I. periodas (laikas, reikalingas gemalui išsivystyti kiaušinyje; med. laiko tarpas nuo apsikrėtimo iki pirmųjų ligos simptomų pasirodymo)*

telūrīn||is,-ė (1) → *telūras: -ės linijos (Saulės spektro linijos, atsirandančios dėl to, kad Žemės atmosferoje esančios dujos ir garai sugeria atitinkamus šviesos spindulius)*

c) **prakaitin||is,-ė** (2) → *prakaitas: ~iai vaistai (kurie prakaitą varo)*

paruošin||is,-ė (2) → *paruoša: ~ės kainos (mokamos vykdant valstybines paruošas)*

nuosėdin||is, ~ė (1) → *nuosėdos: ~ės uolos (iš nuosėdų susidariusios)*

d) **garánkštīn||is,-ė** (1) → *garankštis: G. dantis (krūminis)*

garsin||is, ~ė (2) → *garsas: ~ė rašyba (fonetinė). G. filmas*

šelmanin||is,-ė (2) → *šelmuo: ~ė kregždė (zool. Hirundo rustica)*

d₁) **pluoštīn||is,-ė** (1) → *pluoštas: ~iai augalai (linai, kanapės) [...]*

spōrin||is,-ė (1) → *spora: ~iai augalai (dumbliai, grybai, samanų, paparčiai)*

Vienas iš ryškesnių sudėtinių terminų apibrėžimų trūkumų DLKŽ yra tas, kad iliustraciniais pavyzdžiais einančių sudėtinių terminų apibrėžimai nepakankamai suderinami su antraštiniu straipsnio žodžiu žymimos sąvokos apibrėžimais. Pvz.:

rudimentinis, -ė (1) *biol.* užuomazginis; kiek reikiant neišsivystęs, nykstantis, liktinis; ~iai *organai* (organai, netekę savo reikšmės evoliucinio organizmo išsivystymo metu ir esantys kelyje į išnykimą, pvz., aklosios žarnos atauga, stuburgalio kaulas ir pan.)

Sudėtinio termino *rudimentiniai organai* apibrėžimas šiuo atveju tik dubliuoja pagrindinį apibrėžimą ir yra, mūsų nuomone, visiškai nereikalingas. Tokių atvejų DLKŽ yra nemaža.

Tikriausiai teisingas tarybinis kalbininkas F. Sorokoletovas, tvirtindamas, kad geriausias rūšinių terminų apibrėžimas aiškinamajame žodyne – įjungimas jų į giminingų sąvokų grupę, o ne detalus aiškinimas, kas iš ko padaryta, kas kam naudojama ir t.t.², nes, iš tiesų, tokie apibrėžimai (ypač įrankių ir prietaisų) labai greitai pasensta. Be to, neįjungiant apibrėžiamos sąvokos į platesnę subordinuojančią sąvoką ar naudojant nepilnąjį apibrėžimą, labai lengva nuslysti į paviršutiniškumą. Paimkime porą pavyzdžių:

daugininis, -ė (2) → daug: ~iai *skaitvardžiai* (kurie eina su daugiskaitiniais daiktavardžiais)
minerālinis, -ė (1) → mineralas: ~ės *trąšos*. *M. aliejus*. *M. vanduo* (kuriame yra ištirpęs koks mineralas)

Pagal sudėtinio termino *dauginiai skaitvardžiai* nepilnąjį apibrėžimą pirmajame aukščiau cituotame pavyzdyje išeitų, kad žodžių junginyje *penkti metai* pavartotas skaitvardis gali būti laikomas dauginiu. Paprasčiausio šulinio vandenyje taip pat yra ištirpusių mineralų, bet kodėl tokio vandens niekas nevadina mineraliniu?

Sudėtinių terminų pažymininių dėmenų sinonimus patogiau būtų dėti ne po viso sudėtinio termino, kaip kad daroma daugumoje DLKŽ straipsnių (plg. *įsprūdinės durys* – *įsprūdinis*, -ė str., *garsinė rašyba* – *garsinis*, -ė str., *garankštinis dantis* – *garankštinis*, -ė str. ir kt.), bet įterpti į sudėtinio termino vidurį (plg. *tvirtą pradę* || *tvirtagalę priegaidę* – *priegaidę* str.), nes daugeliu atvejų sudėtinio termino sinonimais būna ir vienažodžiai terminai (plg. *smiltinis akmuo*: *smiltainis* – *smiltinis*, -ė str.).

Suvenodinus aukščiau aptartus sudėtinių terminų pateikimo ir apibrėžimų nevienodumus DLKŽ, jo straipsnių struktūra pasidarytų truputį kompaktiškesnė, o svarbiausia – žmonėms būtų patogiau juo naudotis.

K. Gaiyenis

REIKŠMINGAS BALTARUSIŲ KALBININKŲ LEIDINYS

Дзялекталагічны атлас беларускай мовы, Мінск, 1963, VIII+338 žemėl.+970 p.

Prie stambiausių ir reikšmingiausių leidinių, pastaraisiais metais praturtintųjų ne tik baltarusių, bet ir apskritai tarybinę kalbotyrą, be abejo, priklauso Baltarusijos TSR Mokslų akademijos J. Kolaso vardo Kalbotyros instituto išleistas „Baltarusių kalbos dialektologinis atlasas“. Šis leidinys yra ilgų metų, didelio

² Жр. Ф. П. Сороколетов, Смысловая характеристика терминов в толковых словарях, „Лексикографический сборник“, вып. V, М., 1962, p. 130.